

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

**ԱՐԱՐԱՏԻ, ԱՐԱԳԱԾԻ ԵՎ ՄՈՏԱԿԱ ԼԵՌՆԵՐԻ
ՍԵՊԱԳՐԱՅԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶ**

Ասորեստանի Թիգլաթփալասար 1-ին թագավորը մ.թ.ա. 1112թ. մի մեծ արշավանք էր ձեռնարկել Հայկական լեռնաշխարհի՝ Նաիրի ցեղամիության դեմ: Իր արձանագրություններում նա պատմում է ինչպես նախրյան 23 «թագավորների» (ցեղապետ-արքաների) դեմ տարած հաղթանակի, այնպես էլ հետագա հաջողությունների և ամբողջ Նաիրին «նվաճելու» մասին:¹ Նախ և առաջ նա հանվանե հիշատակում է իր բանակի հաղթահարած 16 «հզոր լեռները» և իր դեմ ելած 23 «թագավորների» երկրները: Ապացուցված պետք է համարել, որ իր արշավանքը Ասորեստանի այս թագավորը սկսել էր ներկայիս Խարբերդ-Դիարբեքիր շրջանից, որտեղ և տեղորոշվում են հիշատակված լեռներից առաջինը և երկրորդը՝ Էլաման և Ամադանան:² Էլաման, անկասկած, հետագա Խարբերդի շրջանի Ելմա-դաղ³ լեռնաշղթան է՝ Հայկական Տավրոսի արևմտյան ճյուղերից մեկը:⁴

Ասորեստանյան բանակը այդ շրջանից Տիգրիսի անձավ-կիրճով մտել էր Արածանիի ավազան, հասել Մանազկերտի շրջան՝ «բախտորոշ ճակատամարտի» վայրը,⁵ իսկ այնտեղից անցել Արածանիի վերնագավառ: Եվրոպական պատմագրության մեջ ժամանակին տեղ գտած այն տեսակետը, թե Թիգլաթփալասար 1-ինը իր նվաճումները հասցրած է եղել մինչև Կասպից ծով և Կուր գետի ավազան, հետագայում մերժվեց,⁶ որովհետև հենվում էր 23 երկրներից Paiteri-ի և Kirini-ի ավելի ուշ հայտնի *Փայտակարան* և *Կուր* անունների հետ ունեցած զուտ հնչյունական մերձավորության վրա: Այսուհանդերձ, Թիգլաթփալասար 1-ինի բանակը Հայկական պարից ոչ միայն հարավ, այլև հյուսիս ընկած շրջաններում է եղել: Դրա մասին են խոսում հետևյալ հանգամանքները:

Թիգլաթփալասարը պարծենում է. «Լայնարձակ Նաիրի երկրին իր ամբողջ սահմանով ես տիրեցի»:⁷ 2. Արձանագրության մեջ հիշատակված 16 «հզոր լեռները» տեղադրության ավելի ընդարձակ տարածք են պահանջում, քան Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանից մինչև Արածանիի վերնագավառ կամ նույն ակունքների շրջանից դեպի հյուսիս՝ մինչև Դայանեի//Տայք ձգված տարածքներն են: 3. Նույնը վերաբերում է նաև Թիգլաթփալասարի «նվաճած» 23 նախրյան երկրներին: 4. «Հզոր լեռներից» *Šahišara*-ն (<*Šahi-Šara) և *Haštarai*-ն (<*Hašt-Arae)՝ ի դեմս իրենց *Šara* և *Arae* բաղադրիչների, պարունակում են Շիրակի, Արարատյան դաշտի և Արալի լեռան առասպելաբանական անվանադիրներ Շարայի և Արալի⁸ անունները: 5. Հայկական

¹ Н. Дьяконов, *Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту* (այսուհետև՝ АВИИУ), «Вестник древней истории», 1951, 2, N10, 11.

² Ն. Ադնից, *Հայաստանի պատմություն*, Եր., 1972, էջ 74: Н. Дьяконов, *Предыстория армянского народа*, Եր., 1968, стр. 125, пр. 126, стр. 152; Н. Арутюнян, *Бнявняни (Урарту)*, Եր., 1970, стр. 40, 94-95, 409-411; Նույնի՝ *Топонимика Урарту* (այսուհետև՝ ТУ), Եր., 1985, стр. 24-25, 252:

³ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք - Բախչալյան, Հ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան* (այսուհետև՝ ՏԲ), հ. II, Եր., 1988, էջ 175:

⁴ Լեռան ժամանակակից Ելմա-դաղ («Ելմա սար») անունը՝ միջմաձայն ա հնչյունի անկումով, պահպանել է իր հնագույն անունը: Elama>Ելմա հմմտ. Բագարատ>Բագրատ, աղօրարան>աղորրան, աշակերտ>աշկերտ, բաղանիք>բաղնիք և այլն:

⁵ Ա. Խաչատրյան, *Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն*, Եր., 1933, էջ 22:

⁶ Ն. Ադնից, նշվ. աշխ., էջ 59, Я. Маанадьян, *О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении*, Եր., 1956, стр. 17-18.

⁷ АВИИУ, N11.

⁸ Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. Ժբ, Ժե, Ժզ, Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ. Ա, էջ 6:

հին ավանդագրույցը Հայաստանի տարածքում տեղի ունեցած միակ և հայերի համար կորստաբեր բախումը ասորեստանցիների հետ դնում է ոչ թե Վանա լճի ավազանում կամ Հայաստանի մեկ այլ վայրում, այլ, ինչպես հայտնի է դառնում «Արա և Շամիրան» վիպերգից՝ Արարատյան դաշտում:

Արարատյան դաշտից էլ՝ հիմնականում դեպի արևմուտք ուղեբերով, ասորեստանյան բանակը հասել էր Դայանեի//Տայք: Այստեղ էր նա հաղթանակ տարել 60 մաիրյան և դաշնակից ցեղերի աշխարհագրի դեմ, այստեղ էր Թիզլաթփալասարը գերեվարել Դայանեի ցեղապետ-արքա Սենիին, այստեղ էր նրա դաշնակիցներին հալածել մինչև «Վերին ծով», որը, անկասկած, Սև ծովն է:⁹ Ն.Ադունցի կարծիքով, «Համարյա ստույգ է, որ 23 պետությունները շարված էին այն ճանապարհի երկու կողմերում, որտեղից անցել է ասորեստանյան բանակը»:¹⁰ Ավելացնենք. արձանագրության մեջ հիշատակված 16 «հզոր լեռները» ևս գտնվելու էին այդ նույն ճանապարհի շուրջ: Ասորեստանցիները այդ լեռները «հաղթահարել» էին մաիրյան 23 երկրներով անցնելու ընթացքում: Վ.Ա.Յակոբսոնը նշում է, որ ասորեստանյան բանակի ճշգրիտ արշավուղին մնում է անհայտ, բայց, ըստ երևույթին, այն ընթացել է առևտրական հին ճանապարհով:¹¹ Կարծում ենք, թե նաև ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցած առևտրական այդ հին ճանապարհը հիմնականում այն նույն ուղեգիծն է ունեցել, ինչ ավելի ուշ հռոմեական բանակների արշավուղիների Տոմիսա-Տիգրանակերտ, Տիգրանակերտ-Արտաշատ, Արտաշատ-Մատաղ ամբողջությունը՝ արտացոլված հայտնի Պեգինտերյան քարտեզում:¹² Կարելի է ենթադրել, որ Թիզլաթփալասար 1-ինի ձեռքի տակ այդ քարտեզն հիշեցնող ինչ-որ հին ճանապարհացույց է եղել՝ գլխավոր ճանապարհների շուրջ եղած «հզոր լեռների» և «երկրների» ցուցումով:

Ամենայն հավանականությամբ, որոշակի համապատասխանություն է գոյություն ունեցել մի կողմից՝ լեռների, մյուս կողմից՝ երկրների միջև: Զանի որ առաջինն հիշատակված էլամա լեռը գտնվել է առաջինն հիշատակված Թումմե երկրում,¹³ իսկ լեռներից վերջինն հիշատակված Շեշեն՝ երկրներից վերջինն հիշատակված Դայանեիում,¹⁴ հետևաբար, մյուս լեռները հերթականությամբ պիտի գտնվեին նույնպես հերթականությամբ հիշատակված երկրներում:¹⁵ Ընդ որում, դրանցից 8-ը՝ Էլամայից սկսած մինչև Թարխանաբե, պիտի տեղորոշվել Հայկական լեռնաշխարհի հարավային կեսում, իսկ մյուս 8-ը՝ Էլուլայից մինչև Շեշեն, պիտի տեղորոշվել նրա հյուսիսային կեսում: Հերթականությամբ երկու մասի բաժանելով 16 «հզոր» լեռների շարքը՝ ասորեստանցիների արշավուղու հարավային հատվածում կարելի է տեղորոշել Elama, Amadana, Elhiš, Šerabeli, Tarhuna, Tirkahuli, Kizra և Tarhanabe լեռները՝ հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք մոտավոր դասավորությամբ, իսկ հյուսիսային հատվածում տեղորոշել Elula, Haštarae, Šahišara, Ubara, Miliadruni, Šulianzi, Nubanaše, Šeše լեռները՝ արևելքից արևմուտք մոտավոր դասավորությամբ: Եթե Թիզլաթփալասար 1-ինի գլխավորած ասորեստանյան բանակի արշավուղու հարավային հատվածի ընդհանուր ուղղությունը

⁹ И. Дьяконов, *Предыстория армянского народа*, стр. 125, пр. 124, стр. 126, пр. 128; Н. Арутюнян, *Бняйили* (Урарту), стр. 40, 412.

¹⁰ Ն. Ադունց, *նշվ. աշխ.*, էջ 61:

¹¹ В. Якобсон, *Месопотамия в XVI-XI вв. до н.э.*, «История древнего мира. Ранняя древность», М., 1989, стр. 208.

¹² Թիզլաթփալասար 1-ինի արշավուղու հյուսիսային հատվածի հետ համընկնող և առևտրական ու ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհը, մեր կարծիքով, ընթացել է հիմնականում Արարատյան դաշտ-Շիրակ-Վանանդ-Բասեն-Կարին ուղղությամբ: Արարատյան դաշտից դուրս գալուց հետո ճանապարհն ունենալու էր մոտավորապես այն նույն ուղեգիծը, ինչ ունեն ներկայիս Գյումրի-Կարս-Սարիղամիշ-Խորասան-Հասանկալե-Էրզրում խճուղային և երկաթուղային ճանապարհները:

¹³ Ի տարբերություն հարավային Tumme-ի՝ արևմտյան Tumme//Tummi-ն ներառում էր Թմնիս//Տոմիս ամրոցի և գետանցի շրջանը: Հմմտ. Թմնիս<*Թում-նի-ս և Tummi<*Tum-ni:

¹⁴ Н. Арутюнян, *Бняйили* (Урарту), стр. 42, 415-416.

¹⁵ Մ. Պետրոսյան, «Եղջերավոր»-«գիշատիչ» հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը մաիրյան մի քանի տեղանուններում, «Հայ ժողովրդական մշակույթ», ԳԱԱ ՀԱԻ համընդհանուր գիտական նստաշրջան, IX, Չեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1997, էջ 48:

դեպի Հայկական պար էր (այն շրջանցելով էլ ասորեստանյան բանակը մտնելու էր Արարատյան դաշտ), ապա Հայկական պարի արևելյան մասում էր գտնվելու հարավային ութնյակի վերջին լեռը՝ Թարխանաբեն: Որ դա, իրոք, այդպես է, վկայում է նրան նախորդած (ուրեմն, նրանից հարավ գտնված) լեռան *Կիզրա* // *Կիծրա* անունը:

Կարծում ենք, թե սա Մասիսից հարավ-արևմուտք գտնվող Թունդրակ (Թենդյուրյուք՝ 3542մ) լեռն է՝ Ծաղկանց (Ալադադ) լեռնաշղթայի հրաբխային ծագում ունեցող ամենաբարձր գագաթը: *Թունդրակ*, *Թունրիկ*, *Թունիր* անունները¹⁶ այս լեռը կրել է իր ծխացող (իսկ ավելի վաղ նաև կրակ արտաշնչող) հրաբխային խառնարանի պատճառով: Կարծում ենք, թե այդ մույն պատճառով է հնագույն դարերում այն կոչվել *Kizra*, *Kişra* (*Kisra*):¹⁷ Ըստ երևույթին, այս լեռնանունն արտասանվել է թե՛ *Kizra* / *Կիզրա*, թե՛ *Kisra* / *Կիծրա*՝ մի դեպքում իր հիմքում ունենալով հայերեն *կիզ* («խորոված») կամ *կէզ* (>*կիզուկ* «այրել»)¹⁸ արմատը, իսկ մյուս դեպքում՝ *կիծ* (>*կծանել*, *կծել*) արմատը: Լեռնանվան երկու տարբերակներում էլ -ra տեսքով առկա է հայերենի -p ածականի նախածնը (հմմտ. *քարծր*, *եզր*, *մեղր*, *փոքր* և այլն): *Կէզ* / *կիզ* և *կիծ* արմատների փոխադարձ կապը արժանացել էր Գ.Ջահուկյանի ուշադրությանը:¹⁹ Իսկ դրա ապացույցը տալիս է *կծել* բառն իր «այրել», «դաղել», «կսկծացնել» նշանակություններով: *Կէզ* և *կիծ* արմատների ծագումնաբանական և իմաստաբանական ընդհանուր հենքի մասին է խոսում նաև *կիծ* (>*կծանել*, *կծել*) արմատի ձայնդարձ *կայծ* «կրակի պեծ», «կրակ, խարույկ» բառը: Սրանց մեջ -այ/-ի- համարժեքության տեսանկյունից հմմտ. *խայթ* / *խիթ* (>*խթել*), *ծայրծիր*, *կայտ-իմ* / *կիտ-ուտ* «մորելիս, ծղրիկ», *վայրագ* / *վիրագ* զույգերը (տեղանուններից հմմտ. *Գորայք* // *Գորիս*, *Կումայրի* // *Կումիրի*): Ուրեմն, ապացուցված կարելի է համարել, որ հետագայում *Թունդրակ* անունով հայտնի լեռը մույն *Kizra* // *Kişra* լեռն է, որին այդ անունները տրվել են իր հրաբուխ լինելու պատճառով:

Թարխանաբեն լեռան Հայկական պարի արևելյան մասում գտնվելու իրողությունը հաստատվում է նաև լեռների ցուցակում նրանից հետո հերթականությամբ հիշատակված լեռների Էլուլան, Խաշթարան և Շախիշարան լինելու համագամանքով: Հյուսիսային լեռների ությակը սկսող Էլուլան, ինչպես բխում է անվան ստուգաբանությունից, համապատասխանում է Գնդասարին: 2974մ բարձրությամբ Գնդասար լեռը գտնվում է Գեղամա լեռնաշղթայի հարավային ծայրին՝ նրա և Վարդենիսի լեռնաշղթայի հատման վայրում:²⁰ Լեռան անունը հստակ ստուգաբանություն ունի՝ *Գնդասար* < **Գունդ-ա-սար* (հմմտ. նրա բրբ. *Թուփ-դադ* մույնիմաստ անունը): El-ula բաղադրիչներից բաղկացած լեռնանվան նման այս մույն արձանագրության մեջ հիշատակված Elama և Elhiš, խեթական արձանագրություններից հայտնի Elurija,²¹ ասորեստանյան արձանագրություններում վկայված Elamuni²² հայկական լեռնանունները ևս մույն El-բաղադրիչն են պարունակում: Դրանց հիմքում հայերեն *ել* արմատն է՝ առկա նաև հետևյալ բառերում. *ելում* «դուրս ցցված», *ելանել* «դուրս գալ, ծագել, բխել», «վեր բարձրանալ» և այլն, իսկ բարբառային *ել-ը* նշանակում է «զառիվեր»:²³ Հ.-ե. *el- արմատից ծագած հայերեն *ել-ի* արմատակիցներից են հին հնդկ. ródhati «բարձրանալ, աճել», ավեստ. raodaiti «աճում է», գոթ. liudan «աճել» և այլն:²⁴ Հայերեն *ել* «զառիվեր» բառին իր նշանակությամբ ավելի մոտ է հին հնդկ. ródhas «զառիթափ ափ», «թումբ» բառը:²⁵

¹⁶ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 53: Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. I, Եր., 1978, էջ 56, 398:

¹⁷ Н. Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 39, ծան. 113:

¹⁸ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. II, Եր., 1973, էջ 581, 584:

¹⁹ Г. Джауян, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, Ер., 1967, стр. 174, пр. 29.

²⁰ Ս. Ասլանյան, Հ. Գրգեարյան, Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների բառարան, Եր., 1981, էջ 56:

²¹ В. Хачатрян, *Восточные провинции Хеттской империи*, Ер., 1971, стр. 72, 75.

²² ТУ, стр. 253.

²³ ՀԱԲ, հ. II, էջ 8-9:

²⁴ Նոյնը:

²⁵ Wörterbuch Sanskrit-Deutsch, von, Prof. Dr. Dr. habil. Klaus Mylius, Leipzig, 1980, s. 407.

El-sula լեռնանվան երկրորդ բաղադրիչը արտացոլում է միևնույն հնդեվրոպական արմատի *ol- կամ *öl- («ծռել, ճկել, կորացնել») տարբերակներից որևէ մեկը: Արմատի կարճ տարբերակից է ծագում հայերեն *ողմ* բառը,²⁶ հավանաբար, մաս *ողռոն* (<*ոլ-որ-ն) բառի *ոլ արմատը (-որ վերջածանցի համար հմմտ. *բեկ-որ, բոլ-որ, գլ-որ* և այլն): *Ոլռոն* նշանակում է «բակլայի կամ մաշի մման ընդեղեն», «խոշոր կաթիլ (քրտինքի, արցունքի)», «կտրված կաթի մեջ ձևացած գնդիկները», «կարկուտի մեկ հատիկը» և այլն:²⁷ Արմատի երկար տարբերակն է առկա *ուլմ* բառում, որը նշանակում է «մարգարտի հատ կամ գարդի համար փոքրիկ օղակաձև ապակի», որից են բարբառային *ուլունք, հլուն* բառերը՝ «ուլունք» և «ոլոռի մեծությամբ կտոր կամ կաթիլ (շաքարի, քրտինքի)» նշանակություններով:²⁸ Այս բառի մման «ուռուցիկ գնդաձևություն» հասկացությունն է պարունակում *El-sula* լեռնանվան -ul- բաղադրիչը: Ուրեմն, *El-sula* (<*el-«բարձունք» և -ul- «գնդաձև») նշանակում է մույն բանը, ինչ և *Գնդասար* լեռնանունը:

Վերևում նշվեց, որ *Sahi-Sara* և *Hašt-Arae* լեռնանունները պարունակում են առասպելաբանական Շարայի և Արայի անունները՝ որպես երկրորդ բաղադրիչներ: Իսկ ի՞նչ են նշանակում նրանց առաջին բաղադրիչները՝ *Sahi*-ն և *Hašt*-ը: Կարծում ենք, թե դրանք եղել են համապատասխանաբար Շարայի և Արայի մակդիրները: Համարահայտ են լեռների այս կամ այն աստծուն ձոնված լինելու և նրանց առնչվող անուններ կրելու հանգամանքները: *Արամագո, Աթոռ Ամահտայ, Աժդահակ, Վարագ* (Վահագնի անունով), *Աստղիկ* և այլն, մաս լեռների անուններ են: Ժողովրդական մի ավանդություն Մասիսի անվանադիրն համարում է Շարայի եղբայր Ամասիային:²⁹ Լեռները կարող էին կոչվել մաս աստվածների, իսկ հետագայում՝ սրբերի մակդիրներով (հմմտ. *Աստվածածին* լեռը Արևմտյան Հայաստանի Շաբին-Կարահիսար քաղաքի մոտ, *Լուսավորչի* սարը Արցախի Հաղորտի շրջանում): **Sahi-Sara* և **Hašt-Arae* լեռնանուններում առկա են Շարայի և Արայի ինչպես անունները, այնպես էլ մակդիրները:

Հացահատիկի անձնավորում հնագույն Շարա աստվածությանը,³⁰ ժողովրդական ավանդության հետևությամբ, Մովսես Խորենացին բնութագրում է *յուրվածին և շատակեր* բառերով: Իսկ ժողովրդի պատկերացմամբ, շատակերությունը անբաժան էր ոգելից խմիչքների առատ գործածությունից: Վերջիններս մեր մախնիները ստանում էին մաս հացահատիկներից: Դրանցից մեկի՝ գարեջրի գործածության մասին հստակ տեղեկություններ կան Զսենոփոնի «Անաբասիս» աշխատության մեջ: Նա պատմում է, որ հայ գեղջուկի տանը «կար մաս ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերների (կարասների – Ս.Պ. և Լ.Պ.) մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ. կրատերների մեջ կային մաս եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դնել ու ծծեր: Եվ այն շատ քունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ըմպելիք էր»:³¹ Ըստ երևույթին, Շարան, լինելով անձնավորումը հացահատիկի, միևնույն ժամանակ համարվել է հովանավոր աստվածությունը կերվիսումի, խնջույքների, խաղուպարի և ցնծալից ներկայացումների: Ըստ այդմ, նրա *շախ* մակդիրի հիմքում պետք է տեսնել հայերեն *շախ* «ուրախություն, զվարճություն, հանդիսավորություն» և *շահ* «խաղ, պար, ուրախություն»³² բառերի արմատակիցը: Հմմտ. մաս *շախկի* «բարձրաձայն ծիծաղ, քա՛հ-քա՛հ»,³³ ժողովրդական երգերում հանդիպող *շախով-շուխով* (յարի

²⁶ ՀԱԲ, հ. III, եր., 1977, էջ 554:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 551:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 592-593:

²⁹ Խ ո թ ե ն ա ց ի, Ա, Ժբ:

³⁰ Ս. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1981, քիվ. 3, էջ 188-192:

³¹ Xen. Anab., IV, V, 26 (Զսենոփոն, Անաբասիս, Բարզմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 97):

³² Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. III, եր., 1944, էջ 491: ՀԱԲ, հ. III, էջ 482:

³³ ՀԲԲ, հ. III, էջ 492:

մասին) բառերը և խնջույքներում այսօր էլ հնչող *շախով* բացակայությունը (հմմտ. մակ «*Շախով* - բուն»):³⁴

Սրանց արմատակից *շախ/շահ* բառը, ըստ Հ.Աճառյանի, հավաստի ստուգաբանություն չունի:³⁵ Սեր կարծիքով, այն հնդեվրոպական ծագում ունի: Գ.Ջախուկյանը բերում է հայերեն բառերի մի ամբողջ շարք, որոնցում հ.-ե. մախսաձայն *sk- հնչյունակապակցությունը վերածված է շ-ի:³⁶ Դրանց թվում է մակ *շաքիլ* (<*շաք-իլ*, որից՝ *շաքիլ*) բառը՝ ծագած հ.-ե. *skek- «ցատկել, ոստնել» արմատից:³⁷ Արմատի այս նշանակությունն էլ արտացոլված է մեր *շախ* բառում: Հնդեվրոպական մույն արմատից ծագած բառերից հմմտ. ռուս. скок «արշավ», «ոստյուն», «պար», скакать «ցատկել, ոստնել, ծուլի լինել» փոխաբ. «պարել, աղմկել, ուրախանալ», լիտվ. šokti «ցատկել, պարել» և այլն:³⁸ Որոշ բույսերի համաձայնում անուններ ներքին, ավելի խորը կապ են բացահայտում Շարա աստվածության *շախի (<*շախ-ի հմմտ. *այգի, բարդի, գիհի, թեղի* և այլն) մակդիրի և բուսաշխարհի միջև: Դրանցից են ինչպես *շաքիլ* (<*շաք-իլ) «ծառի տերևներ» (>*շաքիլ* «ընձյուղել, բողբոջել»)³⁹ այնպես էլ *շախշախ* (<*շախ-շախ) «կոճի կամ եղբորոսի արմատը» և *շախրուն* (<*շախ-ուրո՞յն) «քրեկան կամ կաղնջան»⁴⁰ բուսանունները: Սրանց *շաք և *շախ բաղադրիչների համարժեքության տեսանկյունից հմմտ. միևնույն արմատներից ծագած հետևյալ գույգերը. *քալյ/խաղ* «հոդ», *քերել/խարել, քիմբ/խմել, աքիս/ախագ, ցաքատ/ցախ* և այլն:⁴¹ Հնդեվրոպական ուրիշ լեզուներում ևս մեր *շաք և *շախ արմատների հ.-ե. *skek-ից ծագած ազգակիցները հատկացվել են մակ բուսական աշխարհի ներկայացուցիչներին (հմմտ. հին իսլ. skaga «ցատկել», բայց հին անգլ. scaega «թուփ»):⁴² Իմաստի տեսանկյունից հմմտ. հայերեն *ոստ* «ծառի ճյուղ» և *ոստնուլ* «ցատկել»,⁴³ *վազ* «խաղողի ուռ» և *վազել* «ցատկել, արշավել»:⁴⁴

Շարայի *շախի մակդիրը, *շախշախ, շախրուն, շաքիլ, շաքիլ* բառերը՝ իրենց վերոհիշյալ նշանակություններով, ներառվում են Շարայի բուն անվան՝ *Շարայ*-ի գլխավորած իմաստաբանական դաշտի մեջ: *Շարայ* անունը կապ ունի հնձելու գործողության և հնձի առարկայի հետ: Նրա հիմքում հ.-ե. *sker- «կտրել, խուզել» արմատն է՝ հիմքը ազգակից լեզուների հետևյալ բառերի. հին հնդկ. kṛntāti «կտրել», ավեստ. kərəntaiti «կտրել, մաշկել», հուն. κείρω «կտրել, խուզել», հին անգլ. sciēran «կտրել, խուզել», հին իռլ. scara- «անցատել»:⁴⁵ Այս արմատի ստորին *skr- ձայն-դարձը հայերենում տվել է *շաք (հմմտ. հ.-ե. *sk->հայ. շ անցման վերաբերյալ վերևում ասվածները), որին անվանակերտ -այ վերջածանցի հավելումով ունենք *Շարայ* (վերջածանցի համար հմմտ. *արքայ, ափափայ, մօրայ, յօրայ* և այլն):⁴⁶ Այս մույն *շաք արմատից մույն -այ վերջածանցով և մախսահավելվածական ա- ձայնավորով ունենք *աշարայ/աշորայ* (Արցախում՝ *շարա*) բուսանունը: Այս բառը նշանակում է «հաճար», բայց մակ «ցորենի մոր ծլած բույսը, մոր ցորեն» (Վանում և շրջակայքում), «տարեկան», «մորաբույս խոտ»:⁴⁷

³⁴ «Բառգիրք հայոց», Եր., 1975, էջ 245:

³⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 482:

³⁶ Г. Д ж а у к я в, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, стр. 260-263.

³⁷ Նույն տեղում, էջ 260:

³⁸ М. Ф а с м е р, Этимологический словарь русского языка, т. III, М., 1971, стр. 645.

³⁹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 507:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 492:

⁴¹ Г. Д ж а у к я в, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, стр. 306-307.

⁴² Նույն տեղում, էջ 260:

⁴³ «Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի» (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. II, Եր., 1981, էջ 522:

⁴⁴ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 292-293:

⁴⁵ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I-II, Тб., 1984, т. II, стр. 707.

⁴⁶ «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. II, Եր., 1975, էջ 88-89:

⁴⁷ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 216:

Նույն արմատը առանց հավելվածական ձայնավորի առկա է նաև «*Շարագահ* - շտեմարան հորաձեռ» և *Շարապայ* - «հորթոյ պատկեր» բառերում:⁴⁸ Արանցից առաջինի *շարա* բաղադրիչը նույնն է Շարայի անվան հետ, իսկ *գահ* բաղադրիչը, ինչպես կարելի է կոսահել «հորաձև բացատրությունից, նույնն է *գահինք* «անդունդ» բառի *գահ* արմատի հետ (որից՝ *գահավեժ* «անդունդի մեջ գլորված»), որը, հակառակ ընդունված կարծիքի,⁴⁹ կապ չունի իրանական ծագումով, և ճիշտ հակառակ նշանակությունն ունեցող, *գահ* «բարձր նստարան, բեմ», «պատվի արոտ (թագավորի, իշխանի)» բառի հետ: *Շարագահ* բառի *գահ* բաղադրիչը տարբերակն է *գեն* «փոս, վիհ, գերեզման» բառի, որն էլ, հակառակ ընդունված կարծիքի,⁵⁰ կապ չունի նման հնչող երրայններն բառի հետ: *Շարագահ* բառացիորեն նշանակում է «Շարայի փոս», որտեղից էլ նրան տրված «շտեմարան հորաձեռ» բացատրությունը: Այս առիթով հիշենք, «թե քո Շարայի որկորն է, ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն» առածը:⁵¹

Առավել տարողունակ իմաստ ունի *շարապայ* բառը: Այստեղ ևս *շարա* բաղադրիչը նույն Շարայի անունն է: Բառի *պայ* բաղադրիչը ևս ծանոթ բառ է և գալիս է մեր նախնիների առասպելաբանական պատկերացումների ոլորտից: Պայը առասպելական մի էակ էր համարվում, «որ մարդուց է հառաջանում և երեների հետ է արածում»:⁵² Նրա անվանը հանդիպում ենք նաև *տնպայն* (<տուն-պայ-ն) բարդ բառում, որը նշանակում է «տան պահապան բարի ոգի»:⁵³ Իսկ թե ինչ տեսք է ունեցել խոտակեր (երեների հետ արածող) այդ բարի ոգին, ցույց է տալիս *շարապայ* բառի վերոբերյալ «հորթոյ պատկեր» բացատրությունը: Այստեղից հետևում է, որ *շարապայ* կոչվել է Շարայի հորթակերպ կուռքը (*պատկեր* բառը նաև «արձան, կուռք» է նշանակել): Հորթի և Շարայի առնչության բացահայտման համար դիմենք հայ առասպելաբանությանն առավել մոտ փոքրասիական-հունական առասպելաբանության գուգահեռ մի կերպարի՝ Դիոնիսոս աստծու դրսևորած այդպիսի կապերին: Հայտնի է, որ «Հույները Դիոնիսոսի մեջ տեսնում էին հողագործության և հացի աստծու: Առասպելները հաղորդում են, որ այդ աստվածը սեփական փորձով ծանոթ էր հողագործի աշխատանքին, որ նա առաջինն էր, որ եզները լծել էր արորին... Այսպիսով, մարդկանց ակոսների միջով արորի ետևից քայլել և հատիկներ շաղ տալ սովորեցնելով, ըստ ավանդության, Դիոնիսոսը թեթևացրել էր հողագործի աշխատանքը»:⁵⁴ Դիոնիսոսին՝ «Այդ աստծուն հաճախ պատկերում էին կենդանու, հատկապես եզան տեսքով կամ առնվազն նրա եղջյուրներով: Նրա համար կիրառում էին այնպիսի մակդիրներ, ինչպիսիք են՝ «կովից ծնված», «եզ», «եզանման», «երկեղջյուր»:⁵⁵

Բնականաբար, հողագործության բնագավառում հազարամյակների հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայը նույն կերպ կարող էր պատկերացնել իր հողագործ և հողագործության հովանավոր աստվածությանը: Հողագործ ու հացահատիկ մշակող հայն էր իր «հորովելներում» եզանը *ախպեր* կոչում, նա՝ էր «Հաց, հացի հրիշտակ, /Արդար յեզան վաստակ/, Զըզի արժանի էղնինք»⁵⁶ ասողը: Ըստ այսմ, դժվար է հավատալ, որ *շարապայ* բառը ծագում է ասորերեն *šarāpa* «աբար, կովի թրիք» բառից, որ, իբրև թե միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ը այս դեպքում «ակնարկում է այն հորթագլուխ կուռքը, որ պաշտում էին եգիպտացիք և նրանց օրինակով նաև երբայեցիք»:⁵⁷ *Շարայ* դիցանունը, *Šahišara* (Շախի-Շարա) լեռնանունը, *շարագահ* բառը *շարապայ* բառի հետ միասին պատկանելով միևնույն լեզվաբանական-իմաստաբանական դաշտին, բացառում են *շարապայ* բառի մեկուսի դիտման արդյունք՝ բերված վեր-

⁴⁸ «Բառգիրք հայոց», էջ 247, 248:

⁴⁹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 502:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 531:

⁵¹ Խորենացի, Ա, Ժբ:

⁵² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 15-16:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 16:

⁵⁴ Ջ. Ֆրեդրիկս, *Ոսկե դյուղը*, Եր., 1989, էջ 456:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 459:

⁵⁶ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. X, Եր., 1967, էջ 464:

⁵⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 502:

գույնով (ընդգծումը մերն է - Ս.Պ. և Լ.Պ.), շատ խոշոր աչքերով, սուր խայթոցով», իսկ երկրորդը՝ բորեխամուկ-ը, նշանակում է «սև խլուրդ, խլուրդի մի տեսակ?»⁶⁷ Սրանք ծագում են հնդեվրոպական արմատի միջին՝ *bhor-, ձայնդարձից։ Արմատի վերին՝ *bher-, ձայնդարձից ունենք բորր «պղտոր», «պղտոր ջուր կամ այլ հեղուկ», «մրտ, դիրտ, տիլ» բառը⁶⁸։ Բորր < *բիր (<*bher-)+որ։ Վերջինիս համար հմմտ. -որ վերջածանցը բուլ-որ, խսմ-որ, մոլ-որ, պղտ-որ և այլ բառերում։ Ուրեմն, հ.-ե. *bher- արմատը ավելի վաղ ժամանակներում նշել է գորշագույն մի շարք կենդանիներ։ Ըստ երևույթին, հնագույն հայերը այդ արմատով կազմված անուններ են տվել ոչ միայն բորենուն, իշամեղվին և խլուրդի ինչ-որ տեսակի, այլև արջին՝ ինչպես է հնդեվրոպական ուրիշ մի շարք լեզուներում։ Ubera (u-bera) լեռնանվան «արջային ստուգաբանությունը հաստատվում է նույն լեռնագանգվածի ուրարտական դարաշրջանի անվան միջոցով ևս։

Ուրարտուի Արգիշտի 1-ին բազավորի (մ.թ.ա. 786-764թթ.) «Խոռխոռյան տաբերության» մեջ, Տալի (Diauhi) և Շիրակի (Eriahi) միջև⁶⁹ հիշատակված Կաթար-գա/Կաթարգայան ցեղի երկիրը (Katarza KUR-ni)⁷⁰ համապատասխանում է Արջոյ առիճ լեռնագանգվածին։ Այսպիսի տեղադրության մասին է խոսում արձանագրության հետևյալ հատվածը. «Արշավեցի Եթիունե (երկրի) վրա։ Գրավեցի Երիախե (ցեղի) երկիրը, Կաթարգայան (ցեղի) երկիրը, կտրում էի մինչև Իշկիգուլու (երկիրը)»⁷¹։ Իսկ Իշկիգուլու երկիրը տեղադրվում է «Շիրակ գավառից հյուսիս ընկած վայրերում»⁷²։ Մեր կարծիքով, Կատարգա ցեղանուն-երկրանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ -arza-, արտացոլում է հայերեն արջ բառը, որը հնդեվրոպական ծագում ունի⁷³։ Իսկ առաջին բաղադրիչը՝ կաթ/կատ-ը կարելի է նույնացնել դեռևս հավաստի ստուգաբանության չարժանացած հետևյալ բառերի կատ- արմատի հետ. կատար (<*կատ-ար) «լեռան գլուխ, գագաթ»⁷⁴, կատաղունի (<*կատ-աղ-ունի) «եկեղեցու վերնատունը, որ կանանց է հատկացված»⁷⁵, կատիկ (<*կատ-իկ) «մակալեզու»⁷⁶։ Ի դեպ, Պտղոմեոսի հիշատակած Καταρζηνή/Calarzene-ն կապ չունի ուրարտական արձանագրությունների Katarza-ի հետ, որովհետև նույնացվում է Ճորոխի ստորին հոսանքից արևելք տեղադրված Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարջք գավառի հետ,⁷⁷ թեև կրում է նույնաբնույթ՝ «արջային» ստուգաբանությամբ անուն։ Հմմտ. Կղարջք (<*կղ-արջ-ք) և Κατ-αρζ-ηνή/Cal-arzene-; Ubera-ի «արջային» անուն կրելու մասին է կարծես խոսում նաև Արջոյ առիճ լեռնագանգվածի հարավային ստորոտին գտնվող հինավուրց բերդի Արտագենս// Ἀρτάγειρα անունը⁷⁸։ Արտագենս<Արտագ-եր-ս հմմտ. խեթ. hartagga/*հարտագա «արջ» բառը, որը հայ. արջ բառի հնդեվրոպական արմատակիցն է⁷⁹։

Դայանեիի ուղղությամբ դեպի արևմուտք շարժվելիս ասորեստանյան բանակը «հաղթահարել» էր ևս մեկ նաիրյան «հզոր լեռ»։ Թիգլաթփալասար 1-ինի հիշատակած Miliadruni լեռն էր դա՝ Կարմիր փորակ լեռնաշղթան (այժմ՝ Ալլահյուլէքբեր, նույնանուն գագաթի բարձր. 3111մ)։ Սրա անվան Կարմիր բաղադրիչի առիթով պետք է նշել, որ հին

⁶⁷ ՀԲԲ, հ. I, էջ 386, 388, 460։ Բորեղ (բոռեղ) բառի -եղ վերջածանցը ևս հնդեվրոպական ծագում ունի և հանդիպում է այլ կենդանիների անուններում ևս. հմմտ. տառեղն (<տառ-եղ-ն), մաթիկ, որջիկ, ռուս. козел, орел, осел և այլն։

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. I, էջ 493։ ՀԲԲ, հ. I, էջ 400։

⁶⁹ TV, стр. 105.

⁷⁰ Г. М е л н и к и т в я л я, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, N127.

⁷¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. I, Եր., 1981, էջ 65։

⁷² Նույն տեղում, էջ 69, ծան. 53։

⁷³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 334։

⁷⁴ ՀԱԲ, հ. II, էջ 537։

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 536։

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 538։

⁷⁷ Plot., V, 12, 4 (տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 59)։

⁷⁸ Strabo, XI, 14, 6 (տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 40)։

⁷⁹ Т. Г а м к р е л я д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 497։ Ս. Պետրոսյան, Արջի և եղջերվի հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը հնագույն Շիրակի տեղանուններում, Շիրակի պատմաշակութային ժառանգություն, հանրապետական երկրորդ գիտաժողով, զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 46։

հայերը *կարմիր* ասելով հասկանում էին մաս կարմրադեղինը և ռսկեգույնը: Հմմտ. *կարմրիկն եղեգնիկ* «Վահագնի երգ»-ում (մաս՝ *կարմիր* // «ռսկեդրամ»): Այս տեսանկյունից էլ փորձենք ստուգաբանել լեռնաշղթայի *Միլիադրունի* անունը: Այն բաժանելով *Mili-adr-uni* բաղադրիչների՝ նրանցից առաջինը կարող ենք արմատակիցը համարել *մղէզ* «շիկագույն»⁸⁰ բառի: *Մղէզ* **միղ-էզ*, որտեղ արմատը *միղ-ն* է, իսկ *-էզ-ը* վերջածանց է. հմմտ. *-էզ/-իզ* վերջածանցները *կոճղէզ* // *կոճղիզ*, *կորիզ*, *խորիզ* բառերում (մաս Գր. Ղափանցյանի նշած *արալէզ* // *աղէզ*, *բզէզ* // *բզիզ*, *դզէզ*, *խլէզ* և այլ բառերում):⁸¹ *Միլիադրունի* լեռնանվան և *մղէզ* **միղ-էզ* բառի *միղ-* // *միղ-* բաղադրիչները, մեր կարծիքով, հնդեվրոպական ծագում ունեն՝ արմատակիցներն են *մեղր* և *մեղու* բառերի: Հմմտ. «մեղր» նշանակությամբ ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. խեթ. *melit*, լուվ. *mallit*, հոմեր. *հուս*. *μέλι*, լատին. *mel*, գոթ. *milio*, հին իռլ. *mil*, երբ սրանց արմատակից վալլերեն (Ուելսում) *melyn* բառը «ղեղնավուն» է նշանակում («ղեղնավուն» // «մեղրագույն»):⁸²

Միլիադրունի լեռնանվան *-adr-* բաղադրիչը հայերենին բնորոշ դրափոխությամբ և *հ.-ե.* **d* > *հայ. տ* անցմամբ վերածվելու էր *արտ-*ի, որով այն նույնանում է **արտ* արմատի հետ: Այս արմատն է առկա *հայ. արտեւան* < *արտ-եւ-ան* բառում: Ըստ ՆՀԲ-ի հեղինակների սա նշանակում է «լեռան գլուխ», իսկ հոգնակի թվով՝ «թաքթափք կամ կոպք աչաց մագիք հանդերձ»:⁸³ Դժվար թե բառն իր առաջին նշանակությունը ստացած լինի հունարենի ազդեցությամբ,⁸⁴ իսկ երկրորդ նշանակությամբ ծագած լինի *հ.-ե.* **derep-* «տեսնել» նախածից,⁸⁵ որովհետև բառն իր երկու նշանակությամբ էլ շեշտում է համապատասխան առարկաների սրությամբ ցցված լինելու հատկանիշը: Ավելի ընդունելի պետք է համարել նրա ազգակցությունը իլյուրերեն *adri* «ժայռ, խութ» բառի հետ, որն իր հերթին գուգադրվում է հին հնդկերեն *adri-* «սար, ժայռ» բառի հետ:⁸⁶ Այս դեպքում *արտեւան* բառի արմատակիցը պետք է համարել մաս Վանա լճի *Արտի* (< **արտ-ի*) կղզու⁸⁷ անունը: *Արտեւան* բառի *-եւան/-եւ-ան* մասի համար հմմտ. նույն բաղադրիչները պարունակող *երկեւան*, *հոտեւան*, *պիտեւան*, *օթեւան* բառերը:⁸⁸ Իսկ *Միլիադրունի* լեռնանվան երրորդ՝ *-ունի* բաղադրիչի համար հմմտ. *արքունի*, *ծերունի*, *տէրունի*, *տիկնունի* և այլն: Այսպիսով, *Միլիադրունի* (*Mili-adr-uni*) լեռնանվան իմաստը «կարմրադեղին ժայռեր» է՝ հետագա *Կարմիր փորակ*-ի զուգահեռը:

«Հզոր լեռների» ցուցակում Միլիադրունի (Կարմիր փորակ) լեռնաշղթայի անվանը հաջորդում է *Šulianzi* անունը: Ասորեստանցիների արշավառիչ Սողանլուի (Սարիղամիշ քաղաքի մոտ) լեռնանցքն անցնելուց հետո նրանց դեմ դիմաց էր բերելու Մեծրաց լեռնաշղթան, որը և կարող էր լինել սեպագրային *Šulianzi* «հզոր լեռը», որովհետև «Կարմիր փորակի ջրբաժան բարձունքները հարավարևմտյան ուղղությամբ շարունակվում են Մեծրաց լեռներ անունով (այժմ՝ Սողանլուաղ), որի արևելյան մասը հարուստ է անտառներով»⁸⁹ (լեռնաշղթան այժմ կոչվում է Զախըր-բաբա): Այս լեռնաշղթայի անտառապատ լինելու իրողությունը հիմք ընդունելով՝ փորձենք ստուգաբանել նրա սեպագրային անունը: Բայց մինչ այդ՝ անտառների և դրանց ծառերի որակի մասին: Այդ անտառները գտնվում են հին հայկական Աբեղեանք՝ հետագայի Ներքին Բասեն, գավառի տարածքում: Նրանց վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ ստանալու համար դիմենք Գ. Հակոբյանին, որն իր հայրենի գավառի մասին գրում է. «Սա ունի շատ լեռնահովիտներ, լեռներ և բլուրներ, իսկ հյուսիսային կողմից ընդարձակ, գեղեցիկ անտառներ՝ բազմաթիվ մայրի, մեծամեծ ծառերով»:⁹⁰ Բացառված չէ, որ լեռնաշղթան

⁸⁰ ՀԲԲ, հ. III, էջ 345:

⁸¹ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, էջ 30-31:

⁸² Т. Г а м к р е л я н д з е, В. Н в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 603: ՀԱԲ, հ. III, էջ 302:

⁸³ ՆՀԲ, հ. I, էջ 382:

⁸⁴ ՀԱԲ, հ. I, էջ 343:

⁸⁵ Է. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 34:

⁸⁶ Գ. Ջախլույան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 13, ծան. 8:

⁸⁷ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 41, 45:

⁸⁸ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, էջ 85:

⁸⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 16:

⁹⁰ Գ. Հակոբյան, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 13:

Մեծրաց կոչվել է հենց այդ «մեծամեծ ծառերի» (մինչև 40մ բարձրությամբ) պատճառով. «Սողանլուի հարուստ ու սքանչելի անտառներն» են դրանք:⁹¹

Սրանց հարում է Սարիղամիշի շրջանը՝ «հայտնի իր խեժատու անտառներով»:⁹² Դրանց օգտակարության վերաբերյալ Գ.Հակոբյանը գրում է հետևյալը. «Սարիղամիշի և Սողանլուի անտառը հեռու չէր գյուղերից: Անտառից մեծ մասամբ բերում էին հսկայական կոճղեր և չորուկներ: Սրանք այնքան խեժատու էին, որ մոմի պես վառվում էին: Փայտը ջարդելիս սրանց միջից առանձնացնում էին յուղոտ մասը, որը կոչվում էր մարխ և ծառայում որպես կպչան, լուցկի, ճրագ ու մոմ»:⁹³ Խոսքը կոնաբերների կարգին պատկանող ծառերի, մանավանդ դրանցից *եղեւին* (որից՝ *եղեւնի*) կոչված տեսակի մասին է: Նրա օգտակարության վերաբերյալ ՀԲԲ-ում կարդում ենք. «*Եղեւին*. Կոնաբերների կարգին պատկանող ծառ, մինչև 40 մետր բարձրությամբ..., որ ընդարձակ անտառներ է կազմում և շատ պիտանի է իբրև վառելափայտ, շինության և ատաղձի նյութ. չամ (*Abies pectinata*)»:⁹⁴ Իսկ *մարխ*-ի բացատրություններից են. «Եղևինի և այլ կոնաբեր ծառերի արտադրած խեժը, որ դյուրով այրվում է և որից զանազան տեսակ ձյութեր և յուղեր են հանում», «մարխոտ փայտի կտոր, որ գործ են ածում իբրև բոցկեղիք, փակոց կամ իբրև ճրագ»:⁹⁵

Այս ծառերի փայտանյութի՝ որպես լույսի ու ջերմության միջոց ծառայելու հանգամանքից ելնելով՝ մենք Տulianzi լեռնանունը բաժանում ենք *šuli-* և *-anzi* բաղադրիչների, որոնցից առաջինի հիմքում տեսնում ենք հայերեն *շող* բառը: Հ.-ե. **k'yo-lo-* նախաձևից ծագող *շող*-ը⁹⁶ նշանակում է ինչպես «արևի ճառագայթ, նշույլ, ցուր», այնպես էլ «լուսավոր, փայլուն» և «տաք»:⁹⁷ Սրանից *-ան* վերջածանցի հավելումով ունենք *շողան* «մի տեսակ եղեգ»⁹⁸ բառը, իսկ եղեգը ևս գործածվել է որպես այրվող-լուսատու առարկա (*շողան* < *շող-ան*. հմմտ. *բացան*, *խքան*, *կռան*, *փական* և այլն): *Շողանի*-ի պարունակած «ջերմատու» հասկացությունը շեշտվում է *շողանալ* «տաքանալ, ջերմանալ, կրակ կտրել» բայի միջոցով:⁹⁹ Նրա այս նշանակություններից բխում է, որ *շողան*-ը միայն եղեգի ինչ-որ տեսակի չի վերաբերել, այլ նաև առավել ջերմություն ու լույս տվող վառվող բուսանյութի՝ մեր կարծիքով, հիշյալ կոնաբեր ծառերի փայտանյութին: Այս դեպքում իր բացատրությունն է ստանում լեռնաշղթայի ժամանակակից անուններից մեկը՝ *Սողանլու*-ն: Թուրքերենով սա նշանակում է «սոխաշատ վայր, սոխոտ»՝ կատարելապես անհմաստ մի ստուգաբանություն: Բայց երբ ի նկատի առնենք, որ նա ավելի հին **Շողանլու* ձևից է ծագում (թրք. *-լու* վերջածանցի հայերեն տեղանվանը հավելելու տեսանկյունից հմմտ. Վանքլու, Վարդանլու), ապա պարզ կդառնա, որ անունը **Շողան* նախնական ձևով վերաբերել է լեռնաշղթայի անտառներին: Նույն այդ պատճառով է ստեղծվել Սողանլու//Մեծրաց լեռնաշղթայի Տulianzi (<Տulianzi) անունը (*շող* > սեպ. *šul-*) Տuli- < *šulija + anzi- < anzi-:¹⁰⁰

Սեպագրային լեռնանվան առաջին բաղադրիչը եթե փայտանյութի այրվել-լուսավորվելու և այրվել-ջերմացնելու հատկություններն է արտացոլում, ապա երկրորդ բաղադրիչը պետք է ցույց տար հենց փայտանյութը: Կարծում ենք, թե Տuli-anzi բառաբարդի *-anzi* բաղադրիչի հիմքում հայերեն **անձ* չպահպանված արմատն է՝ առկա *անձիան* կամ *անձիանի*, *անձնի* և *անձրուտ/անձրութ* բառերում: Սրանցից առաջինը

⁹¹ Գ. Հակոբյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 11:

⁹² ՏԲ, հ. I, էջ 8:

⁹³ Գ. Հակոբյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 76:

⁹⁴ ՀԲԲ, հ. I, էջ 559:

⁹⁵ Նույն տեղում, հ. III, էջ 279:

⁹⁶ ՀԼՊՆԺ, էջ 132 (հմմտ. էջ 232, 233, 258):

⁹⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 528-529:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 530:

⁹⁹ ՀԲԲ, հ. III, էջ 530:

¹⁰⁰ Իմաստային տարբերակման առաջացմանը զուգընթաց, բառի հին (երկար) ու նոր (կարճ) ձևերը կարող են կողք կողքի շարունակել իրենց գոյությունը. հմմտ. վարդապետ և վարպետ (<*վարդպետ<վարդապետ), Բագարատ և Բագրատ (որից՝ Բագրատունի):

նշանակում է «մի տեսակ ծառ»՝ հիշված կաղնիի հետ, երկրորդը՝ «տեսակ մը ծառ»,¹⁰¹ իսկ երրորդը՝ մի տեսակ խեժ կամ ռետին. Sarcocolle»:¹⁰² Առաջին երկու բառը հավաստի ստուգաբանություններ չունեն, իսկ երրորդը համարվում է փոխառյալ պարսկերեն anzarut «է խիժ իմն...» բառից:¹⁰³ Ըստ երևույթին, փոխառյալ կողմը պարսկերենն է՝ մախ հայ. *ժ* > պարս. *զ* անցման պատճառով, ապա այն պատճառով, որ հայերենն ունի *անժ- բուսականություն նշող *անժիան/անժիանի, անժնի* և բարբառային (Սեբաստիա) *անժրոտ* բառերը ևս (վերջինս նշանակում է «մի տեսակ ծաղիկ. ֆարֆիոն»):¹⁰⁴ Այսպիսով, Šulianzi լեռնանվան ընդհանրական իմաստը «լուսատու-ջերմացնող ծառատեսակ» ունեցող լեռ է:

Թիզլաթփալասար 1-ինի արձանագրության մեջ Կիզրա/Կիժրա (Թոնդրակ) «հզոր լեռից» հետո, իսկ Էլուլա (Գնդասար), Խաշտարա (Արալի լեռ), Շախիշարա (Արագած), Ուբերա (Արջոյ առիժ), Միլիադրունի (Կարմիր փորակ), Շուլիանզի (Մեծ-րաց) «հզոր լեռների» շարքից առաջ հիշատակված Թարխանաբե «հզոր լեռ» կարող էին լինել միայն առաջինից հյուսիս, իսկ մյուսներից հարավ գտնված Հայկական պար լեռնաշղթան իր գույզ գազաթներով՝ Մեծ ու Փոքր Մասիսներով:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանների նման,¹⁰⁵ հետագա Այրարատ աշխարհի (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի) տարածքում Թիզլաթփալասար 1-ինի հիշատակած մարիյան լեռնանունների հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանությունները պարզաբանելով դրանք կրած լեռների ու լեռնաշղթաների տեղադրության հարցերը, միննույն ժամանակ լույս են սփռում լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի բնակչության պաշտամունքի առանձին դրվագների վրա և բացահայտում նրա այրարատյան հատվածի լեզվական պատկանելությունը՝ հնդեվրոպական նախալեզվի ժառանգորդ հնագույն հայերենով նրա խոսելու իրողությունը:

О НАИМЕНОВАНИЯХ АРАРАТА, АРАГАЦА И БЛИЗЛЕЖАЩИХ ГОР В КЛИНОПИСЯХ

— Резюме —

— С. Петросян, А. Петросян —

В надписях ассирийского царя Тиглатпаласара I говорится о походах ассирийцев в страны Наири. Во время похода 1112г. до н. э. армия Тиглатпаласара преодолела 16 “могучих гор” и повредила 23 “царей” стран Наири. Исходным пунктом похода была страна Тумме, а конечным пунктом — Дайасени. Восьмая гора в списке гор - Тарханаве. Это гора Арарат. Оронимами армянского происхождения являются *Кизра/Кири* (<*Kiz-ra/*Kiş-ra), *Элула* (<*El-ula), *Хаштарае* (<*Hašt-Arae), *Шахншара* (<*Šahi-Šara), *Убера* (<*U-bera), *Миладруни* (<*Mili-adr-uni) и *Шулианзи* (<*Šuli-anzi) в области Айрапат.

¹⁰¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 202:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 204:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 205:

¹⁰⁴ Նույնը:

¹⁰⁵ Ս. Պետրոսյան, «Եղջերավոր»-«գիշատիչ» հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը մարիյան միջանկյալ տեղանուններում, էջ 48-49: